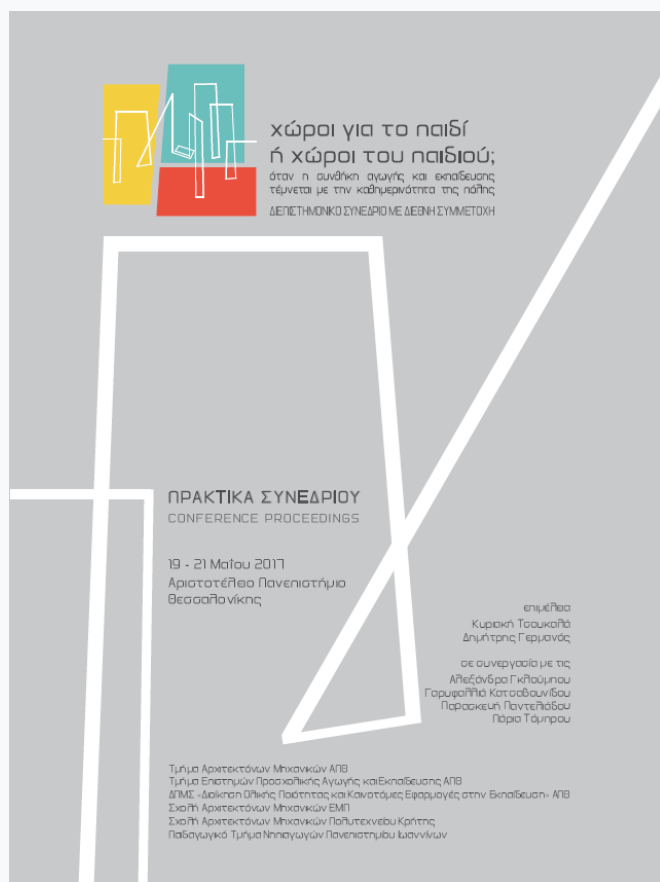

Χώροι για το Παιδί ή Χώροι του Παιδιού;

Τόμ. 1 (2018)

Πρακτικά Συνεδρίου 'Χώροι για το Παιδί ή Χώροι του Παιδιού; Όταν η συνθήκη αγωγής και εκπαίδευσης τέμνεται με την καθημερινότητα της πόλης'

Τα διαφορετικά μοντέλα για την εκπαίδευση, η αποϊδρυματοποίηση της μόρφωσης και η σχέση τους με τον χώρο

Μυρτώ Χρονάκη (Myrto Chronaki)

doi: [10.12681/χπ.1397](https://doi.org/10.12681/χπ.1397)

Τα διαφορετικά μοντέλα για την εκπαίδευση, η αποϊδρυματοποίηση της μόρφωσης και η σχέση τους με τον χώρο

The different models of education, the deinstitutionalisation of learning and their relationship with space

Μυρτώ Χρονάκη

Αρχιτέκτων Μηχανικός, διδάκτωρ, μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Αρχιτεκτονική Σχολή ΕΜΠ

Περίληψη

Σε αυτό το άρθρο θα βασιστώ στις έννοιες της αλληλεπίδρασης του χώρου με τις κοινωνικές διεργασίες, όπως και στην προσωπική μου εμπειρία ως μητέρα τριών παιδιών, για να εξετάσω τις δύο διαφορετικές φιλοσοφίες για την παιδεία και μια εναλλακτική προοπτική για την απο-ιδρυματοποίηση του σχολείου σε σχέση με τον χώρο. Στο κυρίαρχο μοντέλο, η οργάνωση του σχολείου βασίζεται στην τυποποίηση, την παράθεση όμοιων χώρων εν σειρά και με ελάχιστη επαφή με το φυσικό περιβάλλον, χώρων που αποτρέπουν την αλληλεπίδραση των μελών της σχολικής κοινότητας και υποστηρίζουν την από καθέδρας μετάδοση πληροφοριών. Αντίθετα, στο ελευθεριακό παράδειγμα το περιβάλλον ευνοεί την αυτόνομη μάθηση, την ανάπτυξη πρωτοβουλιών και τη δημιουργική συνεργασία, υποστηρίζονται οι σωματικές δραστηριότητες των παιδιών και η μεγαλύτερη επαφή με τη φύση. Τέλος, εξετάζω τον ρόλο που παίζει η διάσταση του χώρου στο μοντέλο της αποϊδρυματοποίησης της μόρφωσης (*deschooling*), και τις κοινωνικές σημασίες μιας πιο ισότιμης και ελεύθερης διαδικασίας, ενταγμένης στην καθημερινότητα έξω από τους καθιερωμένους θεσμούς και ιδρύματα, και τις προοπτικές που πιθανόν ανοίγονται για το μέλλον.

λέξεις-κλειδιά: το συμβατικό σχολείο, εναλλακτικά μοντέλα, αποϊδρυματοποίηση της μόρφωσης, ένταξη στην κοινότητα.

Myrto Chronaki

Architect PhD, post-doctoral researcher, School of Architecture, NTUA

Abstract

This presentation uses the concept of the social production of space in combination with my experience as a mother of three school-age children, to examine the different philosophies on education, and the proposals for the de-institutionalisation of learning, by focusing on the dimension of space. In the dominant model, school arrangements are based on standardisation, on positioning similar spaces on a row, with minor contact with the external environment, where interaction between the members of the school community is discouraged and authoritative transmission of information is supported. In the alternative paradigm, a school environment that facilitates autonomous learning, initiative and creative cooperation is created, a place where bodily activities and a greater interaction with natural elements are supported. Finally, I explore the role of space in the de-institutionalisation of learning (*deschooling*), and the social meanings of a more autonomous and freer process, integrated in everyday life, in a model outside established norms and systems, and the perspectives possibly opening up for the future.

keywords: conventional schooling, alternative models, de-institutionalisation of learning, integration in the community.

Εισαγωγή

Ο χώρος και ο τόπος αλληλεπιδρούν παντού και πάντοτε με τις κοινωνικές διεργασίες και πολιτισμικές αντιλήψεις, τις εκφράζουν και τις υλοποιούν σε συμπεκνωμένη μορφή. Η εκπαίδευση και η διαδικασία της μόρφωσης ως κοινωνικά φαινόμενα σχετίζονται με άμεσους αλλά και με έμμεσους τρόπους με τη διάσταση του χώρου. Τα διάφορα εκπαιδευτικά μοντέλα, η φιλοσοφία τους και οι κοινωνικές τους σημασίες πραγματοποιούνται είτε στους χώρους του σχολείου είτε στα άλλα μέρη στα οποία συμβαίνει κάποια διαδικασία μόρφωσης, π.χ. στην πόλη, στην ύπαιθρο, στο σπίτι ή σε άλλους ιδρυματικούς τόπους, δημόσιους ή ιδιωτικούς. Οι χώροι στους οποίους εδράζεται το κάθε εκπαιδευτικό μοντέλο έχουν οργανωθεί με βάση τις δικές του αρχές, τις οποίες εκφράζουν και αναπαράγουν σε βάθος χρόνου.

Όπως και σε άλλα πεδία όμως, όπως π.χ. στη μαιευτική, δεν είναι οι αρχιτέκτονες που διαπιστώνουν τη σημασία του χώρου, είναι οι εκπαιδευτικοί (ή οι μαίες), και περιστασιακά οι γεωγράφοι. Εδώ λοιπόν θα χρησιμοποιήσω, ως αρχιτέκτων, τις έννοιες της κοινωνικής παραγωγής του χώρου για να εξετάσω εν συντομία τρεις διαφορετικές φιλοσοφίες για την παιδεία και τη μόρφωση και το πώς αυτές σχετίζονται με τη διάσταση του χώρου: το τυπικό εκπαιδευτικό μοντέλο του σχολείου, τα εναλλακτικά σχολεία και την αποσχολοιοποίηση ή την μόρφωση πέρα από τα ιδρύματα.

Το συμβατικό μοντέλο

Στο μοντέλο που είναι το πιο διαδεδομένο σήμερα, και που ουσιαστικά είχε συγκροτηθεί τον 19^ο αιώνα στην Ευρώπη, δηλαδή το σύστημα της καθολικής και υποχρεωτικής εκπαίδευσης, βασίζεται στο επιστημολογικό μοντέλο του Διαφωτισμού, την πίστη στον ορθολογισμό, στην επιστήμη, την αντικειμενικότητα και τους αριθμούς. Το ιδανικό είναι η συσσώρευση πληροφοριών και η εργαλειική τους χρήση.

Η τυπική εκπαίδευση οργανώνεται μέσω της συγκέντρωσης πολλών ομηλίκων σε έναν κλειστό χώρο για τέσσερις με οχτώ ώρες την ημέρα. Εκεί γίνεται η παράδοση διαφόρων μαθημάτων, η ύλη των οποίων καθορίζεται από έναν κεντρικό φορέα που προ-αποφασίζει τι πρέπει να διδαχθούν τα παιδιά. Το καθήκον της μετάδοσης αυτών των πληροφοριών ανατίθεται στους δασκάλους και τις δασκάλες, άτομα που εντούτοις δεν έχουν παρά ελάχιστο λόγο για το είδος της γνώσης και μόνο μικρό για τον τρόπο με τον οποίο αυτή παρέχεται. Οι μαθητές και οι μαθήτριες, που είναι οι αποδέκτες και αποδέκτριες αυτών των γνώσεων, έχουν πρακτικά μια σχεδόν παθητική θέση, μια θέση καταναλωτή/καταναλώτριας. Η αξιολόγησή τους μέσω διαφόρων συστημάτων βαθμολόγησης αφορά κατά κύριο λόγο το κατά πόσο έχουν αφομοιώσει τις απαιτούμενες πληροφορίες σε μια δεδομένη στιγμή.

Αυτό το μοντέλο προβάλλεται ως το πιο αποτελεσματικό για τη μόρφωση, το πιο οικονομικό και δημοκρατικό (με την έννοια της ισότητας των ευκαιριών), ωστόσο η κριτική που του έχει ασκηθεί, ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, είναι ότι αποτυγχάνει να καλύψει επαρκώς αυτούς τους στόχους. Συγκεκριμένα, του καταλογίζεται ότι δεν προσφέρει τον πιο αποτελεσματικό τρόπο και δεν αποτελεί τον καταλληλότερο τόπο

για να αποκτήσουν βασικές γνώσεις και την ικανότητα να μαθαίνουν τα παιδιά. Οι επικριτές του θεωρούν ότι ο θεσμός του σχολείου έχει κυρίως υπόρρητους στόχους, όπως την ένταξη και ενσωμάτωση των παιδιών στη βιομηχανική οργάνωση της κοινωνίας, την επονομαζόμενη «κοινωνικοποίησή» τους. Αυτός ο στόχος επιτυγχάνεται κυρίως μέσω της οργάνωσης του σχολείου. Το παιδί εντάσσεται σε ένα αυστηρά δομημένο και ιεραρχικό σύστημα με προκαθορισμένους κανόνες, στους οποίους θα πρέπει να υπακούει λίγο πολύ άκριτα, με έναν ομοιόμορφο τρόπο.

Ο John Holt, εκπαιδευτικός και πρωτοπόρος της φιλοσοφίας της 'αποσχολιοποίησης' ('unschooling') θεωρεί το σχολείο ως έναν τεχνητό χώρο (Holt 1981). Πιστεύει ότι η μόρφωση δεν μπορεί να συμβεί όταν είναι διαχωρισμένη από την καθημερινή εμπειρία, και ότι η απόκτηση γνώσης δεν είναι κάτι που επιβάλλεται αλλά μπορεί να συμβεί μόνο αυθόρμητα. Ισχυριζόταν ότι το σχολείο ουσιαστικά καταπνίγει τη φυσική διάθεση των παιδιών να εξερευνησουν και να μάθουν, όπως και την κοινωνικότητά τους μέσω της ένταξής τους σε μια ανταγωνιστική μικροκοινωνία (Holt 2013).

Σύμφωνα με τον Ιβάν Ίλιτς, γνωστό επικριτή της μαζικής κοινωνίας και των θεσμών της, τα υποχρεωτικά σχολεία «έχουν αποξενώσει τον άνθρωπο από τη μάθησή του ... τον μετατρέπουν σε καταναλωτή μιας προ-μαγειρευμένης γνώσης ... [που] μαθαίνει ν' αντιδρά στη γνώση που παίρνει, παρά στην πραγματικότητα» (vrahokipos.net 2013).

Σε αυτά τα πλαίσια της κριτικής του θεσμού του σχολείου, η έννοια της 'εξουσίας/γνώσης' όπως την ανέπτυξε ο Μισέλ Φουκώ (Foucault 1980) είναι αποφασιστικής σημασίας. Η κυριαρχία των κοινωνικών θεσμών και η εξουσία τους πάνω στην κοινωνία διαχέονται και εμπεδώνονται μέσω του ορισμού του ποια γνώση είναι έγκυρη (Jordan 1997) και μέσω του τρόπου με τον οποίο παρέχεται στα νεότερα μέλη της κοινωνίας. Από τον 20^ο αιώνα, το τυπικό/μαζικό σχολείο έχει αναλάβει αυτόν τον ρόλο.

Ένας άλλος λόγος που το σύστημα της καθολικής εκπαίδευσης έχει καθιερωθεί παγκοσμίως είναι επίσης κοινωνικός. Το σχολείο απαλλάσσει τους γονείς από την υποχρέωση να προσφέρουν επαρκείς δεξιότητες ζωής στα παιδιά τους. Η ανάγκη για ανάθεση, ή έστω μοίρασμα, της ευθύνης, είναι ένας αποφασιστικός παράγοντας στις κοινωνικές αποφάσεις για τη μόρφωση των παιδιών.

Ο χώρος στο τυπικό σχολείο

Αντίστοιχης φιλοσοφίας είναι και η οργάνωση του χώρου στο σχολείο. Η διευθέτησή του βασίζεται στο ίδιο επιστημολογικο-κοινωνικό μοντέλο με αυτό του θεσμού της εκπαίδευσης: Το χωρικό πρότυπο του σχολείου, παρά τις πολλές προσπάθειες μεταρρύθμισής του, συνεχίζει να είναι το ίδιο με αυτό του εργοστασίου, του στρατοπέδου, του νοσοκομείου ή της φυλακής, όπως μας έχει δείξει ο Μισέλ Φουκώ (Foucault 1980) και επιβεβαιώνει ο Gilles Deleuze:

«Τα άτομα πάντα πηγαίνουν από το ένα κλειστό περιβάλλον στο άλλο ... : πρώτα απ' όλα η οικογένεια· μετά το σχολείο· μετά ο στρατός· μετά το εργοστάσιο· το νοσοκομείο από καιρό σε καιρό· ίσως η φυλακή, ο πρότυπος τόπος περιορισμού. Η φυλακή παρέχει ένα μοντέλο για όλους τους άλλους τόπους» (Deleuze 1995: 177).

Βέβαια η εφαρμογή αυτού του προτύπου δεν σημαίνει ότι το σχολείο είναι φυλακή, όπως δεν είναι και το νοσοκομείο. Αλλά σχετίζεται με τον σχεδιασμό των χώρων, τους περιορισμούς στην κίνηση και την έλλειψη επαφής με τον δημόσιο χώρο ή τη φύση. Οι χώροι του σχολείου σχεδιάζονται με έναν ψυχρά λειτουργικό τρόπο, οργανώνονται βάσει τυποποίησης, επανάληψης όμοιων χώρων εν σειρά, ως ορθογωνικά κουτιά χωρίς χρώματα, ποικιλία και διαβαθμίσεις, με χρήση τεχνητών σκληρών άκαμπτων υλικών, και συνήθως δεν διαθέτουν έναν ενιαίο χώρο αλληλεπίδρασης παιδιών και δασκάλων. Είναι χώροι που ευνοούν την ορατότητα των σωμάτων και τον έλεγχο των δραστηριοτήτων των μαθητών αλλά και των δασκάλων, και αποτρέπουν τη δυνατότητα ανάληψης πρωτοβουλιών και αυτενέργειας.

Εικόνα 1

Ούτε και οι υπαίθριες αυλές είναι χώροι ελευθερίας, σωματικής ή ψυχικής. Πάντα υπάρχει ο έλεγχος από ένα πρόσωπο εξουσίας, και το περιβάλλον το ίδιο είναι περιοριστικό, δεν δίνει δυνατότητες κίνησης, παιχνιδιού, σωματικής δραστηριότητας εκτός από τρέξιμο και κνημητό. Ακόμη και για τέτοιες δραστηριότητες τα παιδιά πάντα κινδυνεύουν να χτυπήσουν και να τραυματιστούν στο σκληρό δάπεδο του προαύλιου χώρου.

Εικόνα 2

Είναι σχεδόν παντελής η έλλειψη φυσικών υλικών και διαμορφώσεων με πράσινο, κήπου, παιχνιδιών ή νερού, στα δημόσια σχολεία τουλάχιστον. Όπως και στους

εσωτερικούς χώρους των αιθουσών, δεν υπάρχουν υποχώροι όπου να μπορεί να συγκεντρωθεί μια μικρότερη ομάδα παιδιών, να δημιουργήσει έναν δικό της προσωρινό μικρόκοσμο.

Αυτό το είδος του χωρικού σχεδιασμού έχει άμεσες επιπτώσεις στην εκπαιδευτική διαδικασία, όπως διαπιστώνει ο Δημήτρης Γερμανός, αρχιτέκτων και καθηγητής στο Τμήμα Επιστημών, Προσχολικής Αγωγής και Εκπαίδευσης στο ΑΠΘ.

«Η υλοποίηση του συγκεκριμένου σχεδιασμού της εκπαιδευτικής διαδικασίας στηρίχθηκε στις στερεότερες μορφές και διατάξεις των προτύπων του σχολικού χώρου ... οι οποίες δημιουργούσαν τις υλικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη στερεότυπων εκπαιδευτικών πρακτικών, ιδίως στην αίθουσα διδασκαλίας» (Γερμανός 2010: 5).

Μία άλλη παράμετρος της σχολικής ζωής που αναιρεί την υποτιθέμενη ισότητα στη μόρφωση είναι η έλλειψη πρόσβασης μαθητών/τριών ή εκπαιδευτικών με κινητική αναπηρία στα περισσότερα σχολεία στην Ελλάδα. Είναι εξ ορισμού αποκλεισμένοι/ες, όπως και οι γονείς τους από τη συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία, αλλά και από τις κοινωνικές δραστηριότητες της σχολικής κοινότητας.

Το εναλλακτικό μοντέλο

Στο ελευθεριακό ή δημοκρατικό παράδειγμα για την παιδεία, όπως έχει αναπτυχθεί από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τους Maria Montessori, Rudolf Steiner στα σχολεία Waldorf, Célestin Freinet ή τον Alexander Neill στο Summerhill, που βλέπουμε να εμφανίζονται με διάφορες μορφές και στην Ελλάδα, υιοθετείται μια διαφορετική προσέγγιση. Κοινά χαρακτηριστικά αυτών των παραδειγμάτων είναι η εμπιστοσύνη στο παιδί και ο σεβασμός στις ικανότητές του, στην φυσική ψυχολογική και γνωστική του ανάπτυξη, τον ατομικό του ρυθμό, τα ενδιαφέροντά του, την ανεξαρτησία του, στην προσωπική του ελευθερία σε συνδυασμό με τον σεβασμό της ελευθερίας των άλλων. Στους σκοπούς της εκπαίδευσης συμπεριλαμβάνονται η καλλιέργεια της δημιουργικότητας, της φαντασίας, της έμπνευσης, η ανάπτυξη της κριτικής συνείδησης, αλλά και της αρμονικής συνεργασίας με τα άλλα παιδιά και τους ενήλικες.

Στην ‘ανθρωποσοφία’ του Ρούντολφ Στάινερ, θεωρείται ότι, αν και όλα τα μέρη της ύπαρξης του ανθρώπου υπάρχουν εξ αρχής, το καθένα αναπτύσσεται με διαφορετικό ρυθμό και σε διαφορετική χρονική περίοδο, π.χ. το παιδί πρώτα αναπτύσσεται σωματικά και κινητικά, μετά συναισθηματικά, και μετά την εφηβεία διανοητικά. Αντίστοιχα θεωρεί ότι πρέπει να είναι τα στάδια της εκπαίδευσης. Αυτή είναι μια άποψη, που σε γενικές γραμμές είναι πλέον αποδεκτή από ψυχολόγους και εκπαιδευτικούς.

Η παιδαγωγική Φρενέ είναι «συμπεριληπτική (inclusive), συνεργατική, δημοκρατική, βασίζεται στην ελεύθερη έκφραση, στη ζωή, στα πραγματικά ενδιαφέροντα και τις ανάγκες των παιδιών» (Πιλοτικό πρόγραμμα «Συνεργατικά Σχολεία» 2017). Σε αυτή τη μέθοδο, αντί της απομνημόνευσης, «ενθαρρύνονται οι επιτόπιες έρευνες και οι έρευνες δράσης ... Οι μαθητές συνδέουν τις γνώσεις –της γλώσσας, των μαθηματικών, της φυσικής αλλά και της γεωγραφίας, της ιστορίας– με την καθημερινή τους ζωή και με τα θέματα που τους απασχολούν» (Λάχλου 2015).

Στο σχολείο που ίδρυσε ο Αλεξάντερ Νηλ στο Σάμμερχιλλ της Αγγλίας, τα παιδιά ήταν ελεύθερα να συμμετέχουν στο μάθημα ή και να απέχουν από αυτό μέχρι να νιώσουν έτοιμα. Εκεί η απόκτηση γνώσης δεν βασιζόταν στη θεωρία από βιβλία, αλλά

υπήρχαν εργαστήρια όπου τα παιδιά ακολουθούσαν τις κλίσεις και τα ενδιαφέροντά τους. Πολύ σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του σχολείου έπαιζαν οι συνελεύσεις, στις οποίες όλοι και όλες συναποφάσιζαν για θέματα που τους ενδιέφεραν. Ουσιαστικά, ο Νηλ εφάρμοζε τη φιλοσοφία του ‘unschooling’ αλλά μέσα σε έναν χώρο εκπαιδευτικού ιδρύματος.

Στα σχολεία όπου έχουν υιοθετηθεί αυτές οι αρχές εφαρμόζονται πολύ διαφορετικά προγράμματα σπουδών με χαλαρό κι ευέλικτο χρονοδιάγραμμα ενώ προσφέρονται πολλαπλές επιλογές. Η μάθηση βασίζεται κυρίως στην άμεση εμπειρία, στην πρακτική εφαρμογή και τον πειραματισμό, με στόχο την άμεση σύνδεση της θεωρίας με την πράξη, πάντα με βάση τα ενδιαφέροντα και τις ικανότητες του παιδιού και ανεξάρτητα από την ηλικία του. Η οργάνωση της σχολικής ζωής και του προγράμματος γίνεται σε ένα πλαίσιο αυτονομίας και αυτοδιαχείρισης, όπου όλα τα μέλη έχουν ισότιμο ρόλο. Ο στόχος είναι η αποϊδρυματοποίηση της μόρφωσης.

Στην Ελλάδα αυτές οι εναλλακτικές-αντιδρυσματικές μορφές εκπαίδευσης έχουν βρει πρόσφορο έδαφος σε πολλά ιδιωτικά νηπιαγωγεία που εφαρμόζεται η μέθοδος Μοντεσσόρι. Στην Αθήνα υπάρχουν επίσης παιδικοί σταθμοί-νηπιαγωγεία Waldorf, ένα από τα οποία το 2017-2018 θα επεκταθεί και σε τάξεις δημοτικού σχολείου. Το πιο χαρακτηριστικό και γνωστό παράδειγμα όμως είναι το δημόσιο νηπιαγωγείο-δημοτικό σχολείο στον Φουρφουρά Ρεθύμνου, το οποίο έχει ενταχθεί στο δίκτυο εναλλακτικών σχολείων, μαζί με το Σάμμερχιλλ (fourfourasweb 2017).

Επίσης σημαντική είναι η πρωτοβουλία της ομάδας «Σκασιαρχείο» για την οργάνωση σχολείου της κοινότητας, για την επέκταση της εκπαίδευσης στην αυλή και τους χώρους της πόλης (Παιδαγωγική ομάδα το «Σκασιαρχείο» 2014), όπως και η συμμετοχή της στο πιλοτικό πρόγραμμα για την εφαρμογή της παιδαγωγικής Φρενέ στη πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Πιλοτικό πρόγραμμα «Συνεργατικά Σχολεία» 2017).

Ο ορισμός της εξουσίας και της γνώσης, ή το δίπολο εξουσία/γνώση, αμφισβητείται σε αυτές τις εναλλακτικές-ελευθεριακές μορφές εκπαίδευσης, όπου η εξουσία είναι διάχυτη σε ολόκληρη τη σχολική κοινότητα, και η γνώση δημιουργείται συνεχώς από τα μέλη της. Αυτός ίσως να είναι κι ένας λόγος που δεν βρίσκουν μεγάλη υποστήριξη από την Πολιτεία, ακόμη και σε άλλες χώρες όπου είναι καθιερωμένες εδώ και δεκαετίες.

Ο χώρος της «εναλλακτικής» εκπαίδευσης

Η αποϊδρυματοποίηση της μόρφωσης, όπως και όλες οι κοινωνικές διεργασίες, περνά μέσα από τη διάσταση του χώρου. Σε αυτά τα εναλλακτικά, αντιαυταρχικά ή δημοκρατικά σχολεία δίνεται μεγάλη σημασία στον χώρο, καθώς θεωρείται ότι το περιβάλλον παίζει πολύ σημαντικό στην εκπαίδευση. Στη φιλοσοφία τους, ο χώρος ως ‘δεύτερος παιδαγωγός’ συμβάλλει στην ανάπτυξη των ικανοτήτων των παιδιών, τόσο των γνωστικών όσο και των κοινωνικών. Έτσι οργανώνεται με τρόπο που να ευνοεί την ανάπτυξη πρωτοβουλιών, τη δημιουργική συνεργασία και την αυτόνομη μάθηση.

Στη φιλοσοφία της Μαρίας Μοντεσσόρι, το περιβάλλον το ίδιο είναι ένας ‘εκπαιδευτικός’, καθώς παρέχει τα ερεθίσματα αλλά και την ηρεμία για να αυτενεργήσει το παιδί, να αναπτύξει πρωτοβουλίες και γνώσεις μέσα από την αλληλεπίδραση με το περιβάλλον και τα υλικά. Πολύ σημαντική είναι βέβαια η αλληλεπίδραση με τα άλλα παιδιά μικρότερα και μεγαλύτερα, καθώς στα

μοντεσσοριανά σχολεία υπάρχει η ανάμιξη ηλικιών. Παρομοίως, σε σχολεία Waldorf αλλά ακόμη και σε σχολεία στη Σουηδία σήμερα οι χώροι δεν είναι οργανωμένοι ως αίθουσες με θρανία εν σειρά, αλλά ως χώροι μελέτης και συνεύρεσης-συνεργασίας, και θυμίζουν καθιστικό ή βιβλιοθήκη.

Εικόνα 3

Υπάρχει μεγαλύτερη ποικιλία στην οργάνωση του χώρου σε σχέση με τα συμβατικά σχολεία: διαφορετικές αίθουσες, ποικιλία υλικών, ενιαίοι χώροι, ευέλικτοι, οι οποίοι διαμορφώνονται ανάλογα με τις δραστηριότητες, και μαζί με τα παιδιά. Το σχέδιο είναι πιο ανοιχτό, και όχι μια σειρά από κλειστά κουτιά. Ο φωτισμός, φυσικός και τεχνητός, θεωρείται σημαντικός, και του δίνεται μεγαλύτερη σημασία απ' ό,τι στα τυπικά σχολεία.

Ακόμη όμως και στην Ελλάδα έχουν γίνει σημαντικές προτάσεις και εφαρμογές αλλαγών στο σχολικό περιβάλλον, όπου:

«ο παιδαγωγικός ανασχεδιασμός συνέβαλε στη δημιουργία μιας νέας *κουλτούρας σχολικού χώρου* που προωθεί και στηρίζει τη συνεργατική μορφή της σχολικής τάξης. Ο ρόλος του ήταν σημαντικός γιατί αναδείχθηκε σε μια απαραίτητη «γέφυρα», μια υποχρεωτική διέλευση για τη μετάβαση από την παραδοσιακή στη συνεργατική μορφή του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος» (Γερμανός 2010: 17).

Εικόνα 4

Ακόμη, πολύ σημαντικό είναι το γεγονός ότι στα «εναλλακτικά» σχολεία, υποστηρίζονται οι ελεύθερες σωματικές δραστηριότητες και το παιχνίδι, σε κλειστούς και ανοιχτούς χώρους, σε γυμναστήρια αλλά και στην αυλή ή στο ύπαιθρο.

«Το σχολείο είναι ένα περιβάλλον όπου οι μαθητές μας είναι ελεύθεροι να παίζουν μέσα και έξω από τις τάξεις. Το περιβάλλον έχει προσαρμοστεί κατάλληλα ώστε να αποτελεί χώρο έρευνας και παράλληλα χαλάρωσης και εκτόνωσης» (Σχολεία της φύσης και των χρωμάτων 2017).

Η αυλή θεωρείται σημαντικός χώρος παιχνιδιού αλλά και μάθησης, υπάρχουν παιχνίδια για μικρά παιδιά αλλά και υποδομές για αθλητικές δραστηριότητες. Ακόμη προάγεται η επαφή με τη φύση, με τα δέντρα, τον κήπο, το χώμα, την άμμο, το νερό και η μάθηση στο εξωτερικό φυσικό περιβάλλον.

Εικόνα 5

Χαρακτηριστικό είναι ότι το δάσος δίπλα στο σχολείο του Summerhill αποτελεί οργανικό κομμάτι της σχολικής ζωής ενώ οι αυλές σε σχολεία Waldorf διευκολύνουν την αλληλεπίδραση μεταξύ των παιδιών και του φυσικού περιβάλλοντος. Αυτό συμβαίνει ακόμη και στην Ελλάδα:

«Η φύση είναι ο μεγαλύτερος και ο πολυτιμότερος δάσκαλος των μαθητών. Μας διδάσκει υπομονή, γιατί όλα στη φύση θέλουν τον χρόνο τους ... Με την πρώτη ευκαιρία πεταγόμαστε έξω από τις τάξεις και χαιρόμαστε μια όμορφη μέρα, παίζοντας και μαθαίνοντας» (Σχολεία της φύσης και των χρωμάτων 2017).

Το δημοτικό σχολείο του Φουρφουρά στην Κρήτη αυτοαποκαλείται «σχολείο της φύσης και των χρωμάτων». Και η φύση παίζει όντως ένα σημαντικό ρόλο στη σχολική ζωή!

Πέρα από το κλασικό σχολείο

Τα «εναλλακτικά» σχολεία έχουν εμπνευστεί και υιοθετήσει μέρος από τις αρχές και τις πρακτικές των πιο περιθωριακών τρόπων μόρφωσης των παιδιών: το ‘homeschooling’ (‘εκπαίδευση κατ’ οίκον’) και το ‘unschooling’ (‘αποσχολιοποίηση’), εκπαιδευτικές διαδικασίες εκτός σχολικού ιδρύματος, εκτός σχολικού ωραρίου, με ανοιχτές επιλογές, χρήση δικτύων, επαφή με την κοινότητα.

Το πιο ‘παραδοσιακό’ ‘homeschooling’ ακολουθεί ως ένα σημείο το αναλυτικό πρόγραμμα και την ύλη του δημόσιου σχολείου και για πολύ ειδικές περιπτώσεις, π.χ. λόγους υγείας, επιτρέπεται και στην Ελλάδα. Στις ΗΠΑ και στη Βρετανία αυτή η εναλλακτική μέθοδος εκπαίδευσης είναι νόμιμη και σχετικά αποδεκτή. Η παρακολούθηση του σχολείου δεν είναι υποχρεωτική, υπάρχει ένα θεσμικό πλαίσιο για τον έλεγχο της εκπαιδευτικής πορείας των παιδιών και την προστασία τους από πιθανή αμέλεια (Home education 2017) ενώ παρέχονται σχετική ύλη, εργαλεία και εξεταστικές μέθοδοι (Free Homeschool Curriculum 2017). Οι υπερασπιστές αυτής της μεθόδου

αναφέρουν ότι η εκπαίδευση κατ' οίκον ήταν η συνηθέστερη πρακτική για το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας (αν και η αλήθεια είναι ότι αφορούσε μόνο μια σχετικά μικρή μειονότητα εύπορων τάξεων).

Το 'homeschooling' συχνά ταυτίζεται με το 'unschooling', καθώς συνήθως διέπονται από την ίδια φιλοσοφία, της αποϊδρυματοποίησης και της ελευθερίας στη χρήση του χρόνου και του χώρου. Το 'unschooling' είναι μια μέθοδος εκπαίδευσης που συγκροτήθηκε στην εναλλακτική κουλτούρα του 1970 στην Αμερική και σήμερα είναι νόμιμη (αν και περιθωριακή) στις ΗΠΑ, στη Γερμανία και στη Μεγάλη Βρετανία. Στο 'unschooling' «Οι γονείς ... επιτρέπουν στα παιδιά τους την ελευθερία να ακολουθήσουν τα ενδιαφέροντά τους και να μάθουν, με τους δικούς τους τρόπους ... [και] παρέχουν ... ένα περιβάλλον που υποστηρίζει τη μόρφωσή τους» (Gray και Riley 2013: 7). Το 'unschooling' είναι επίσης «γνωστό και ως αυτόνομη μάθηση που οδηγείται από το παιδί ή από την απόλαυση ... [και όπου ο] στόχος είναι να μάθουν μέσα από τη ζωή» (Parkes 2016). Οι γονείς που επιλέγουν αυτή τη μέθοδο, «επιτρέπουν στα παιδιά τους την ελευθερία να ακολουθούσουν τα δικά τους ενδιαφέροντα και να μάθουν, με τους δικούς τους τρόπους ... Μπορούν, με πολλούς τρόπους, να παρέχουν ένα περιβαλλοντικό πλαίσιο και υποστήριξη για τη μάθηση του παιδιού ... βλέπουν τη ζωή και τη μάθηση ως ένα» (Gray και Riley 2015: 13).

Η κριτική του Ιβάν Ίλλιτς (Ίλλιτς 1976) για το συμβατικό σχολείο, η άποψη ότι το σχολείο στην πραγματικότητα δυσχεραίνει τη μάθηση και αποτελεί χάσιμο χρόνου, όπως και οι προτάσεις του για εναλλακτικές μορφές αυτο-μόρφωσης αποτελούν συνεχιζόμενη πηγή έμπνευσης για τη φιλοσοφία και την πρακτική της 'αποσχολιοποίησης'.

Ο John Holt, δάσκαλος ο ίδιος που είχε απογοητευτεί από την παραδοσιακή εκπαίδευση, έγινε ο βασικός εκφραστής αυτής της μεθόδου.

«Ένα παιδί ... ξέρει, και πολύ καλύτερα από κάθε άλλον, τι θέλει και τι έχει ανάγκη να μάθει αυτή τη στιγμή, για ποιο πράγμα είναι έτοιμο και πεινάει το μυαλό του. Αν το βοηθήσουμε, ή έστω του επιτρέψουμε να το μάθει, θα το θυμάται, θα το χρησιμοποιήσει, θα χτίσει πάνω σε αυτό. Αν προσπαθήσουμε να το κάνουμε να μάθει κάτι τελείως διαφορετικό ... οι πιθανότητες είναι ότι δεν θα το μάθει, ή θα μάθει πολύ λίγα πράγματα για αυτό, και ότι σύντομα θα ξεχάσει ό,τι έχει μάθει –και αυτό που είναι το χειρότερο απ' όλα– γρήγορα θα χάσει την περισσότερη από την όρεξή του να μαθαίνει οτιδήποτε» (Holt 2013).

Οι υπερασπιστές αυτής της μεθόδου θεωρούν ότι οι τυπικές γνώσεις που αποκτούνται στα σχολεία μπορούν να καλυφθούν σε υποπολλαπλάσιο χρόνο όταν το παιδί ενδιαφέρεται για αυτές και έχει την ελευθερία να ορίσει τον χρόνο του (Bumgarner 1981), πράγμα που αποδεικνύεται άλλωστε από τις υψηλότερες επιδόσεις των homeschoolers στις εξετάσεις στις ΗΠΑ (Urban 2011).

Σε όλες αυτές τις εναλλακτικές, το κύριο χαρακτηριστικό είναι ότι επαναπροσδιορίζεται το δίπολο εξουσία/γνώση. Αν η απόκτηση γνώσης και η μόρφωση είναι απόλαυση, αν είναι μια αυτοκατευθυνόμενη διαδικασία, τότε το υποκείμενο που αναζητά και αποκτά τη γνώση είναι αυτό που κατέχει και την εξουσία. Αυτός ίσως να είναι και ο λόγος που τα διάφορα εναλλακτικά συστήματα συναντούν τόση εχθρότητα από το εκπαιδευτικό σύστημα και ενίοτε από το νομικό, όπως στην Ελλάδα σχετικά πρόσφατα (Prosecutor's Office, Greek Justice Functionaries 2015, Παιδικό στέκι «Το Σπόρι» 2016).

Η μάθηση στους χώρους της καθημερινότητας

Σε αυτά τα πλαίσια, αξίζει να εξετάσουμε τον ρόλο του χώρου. Όπως και σε άλλους τομείς, π.χ. στη μαιευτική (Χρονάκη 2016), η βασική, η καθοριστική διαφορά ανάμεσα στο συμβατικό σύστημα και στα εναλλακτικά, ειδικά αυτά που παρακάμπτουν τα οργανωμένα ιδρύματα, είναι ο *χώρος*. Ποιος είναι όμως ο ρόλος του σε αυτό το μοντέλο; Δεν είναι πια ο ‘δεύτερος παιδαγωγός’; Ή μήπως ο χώρος έχει διαφορετικό παιδαγωγικό ρόλο, και μάλιστα πιο έντονο;

Στο ‘homeschooling’ και το ‘unschooling’, οι οικογένειες δεν συμμετέχουν στο καθιερωμένο εκπαιδευτικό σύστημα και τα παιδιά δεν πηγαίνουν στο σχολείο. Αντίθετα, οι χώροι της εκπαίδευσης/μόρφωσης εντάσσονται στους χώρους της καθημερινότητας και αλληλεπιδρούν με αυτούς, π.χ. το σπίτι χρησιμοποιείται με διαφορετικό τρόπο για να ικανοποιήσει περισσότερες ανάγκες. Σε πολλές περιπτώσεις, μια ομάδα γονέων οργανώνει μαθήματα σε συνεργασία με εκπαιδευτικούς μέσα και έξω από το σπίτι, ακολουθώντας ένα πρόγραμμα διαφορετικό από αυτό του τυπικού σχολείου.

Εικόνα 6

Τα περισσότερα παιδιά παρακολουθούν και άλλα μαθήματα εκτός σπιτιού, και επισκέπτονται πιο συχνά δημόσιους χώρους όπως βιβλιοθήκες, μουσεία, ωδεία, γυμναστήρια, καλλιτεχνικά εργαστήρια στην πόλη, και μέρη στο βουνό ή στη θάλασσα.

Σε αυτό το μοντέλο, ο χώρος της εκπαίδευσης/μόρφωσης ταυτίζεται με τον χώρο της καθημερινής ζωής. Δεν είναι κάποιος ιδιαίτερος χώρος που αποκόπτει τα παιδιά από τον κόσμο των ενηλίκων, των άλλων παιδιών διαφορετικής ηλικίας, της πόλης, του πολιτισμού, της εργασίας ή της φύσης. Αντίθετα, τα παιδιά, τα νήπια, οι έφηβοι συνεχίζουν να αποτελούν μέρος της καθημερινής ζωής. Είναι άλλωστε πασιφανές σε όποιον/όποια έχει σχετικές εμπειρίες ότι τα παιδιά, μικρά και μεγάλα, είναι πιο ευχαριστημένα και απορροφούν περισσότερες πληροφορίες (συχνά πιο πολλές απ’ ότι θα θέλαμε!), όταν έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν και να παρευρίσκονται στους χώρους των μεγάλων, από τα μωρά στην αγκαλιά της μαμάς τους μέχρι τους εφήβους που τους αναθέτει κανείς μια υπεύθυνη θέση στο μαγαζί, στο γραφείο ή στην ταβέρνα των γονιών. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα παιδιά θα έπρεπε να εγκαταλείψουν τη μόρφωση και τα δικά τους ενδιαφέροντα και να γίνουν αντικείμενα εκμετάλλευσης, αλλά ότι ο αποκλεισμός τους από τον κόσμο της καθημερινότητας και ο περιορισμός τους σε ειδικά μέρη για να «εκπαιδευτούν» μπορεί να έχει το αντίθετο αποτέλεσμα. Και τελικά η επιδιωκόμενη μόρφωσή τους να απαιτήσει *περισσότερο* αντί για λιγότερο,

χρόνο. Η πρακτική του ‘unschooling’ αποτελεί εξάλλου και μια αναγνώριση ότι οι άνθρωποι αποκτούν νέες γνώσεις και δεξιότητες, συνεχώς και παντού, πιο άμεσες, βιωματικές, και για αυτό πιο μόνιμες. Στην πραγματικότητα, το ‘unschooling’ θα μπορούσε να αποδειχτεί και πολύ πιο οικονομικό, καθώς θα αξιοποιούνταν καλύτερα οι ήδη υπάρχοντες χώροι, όπως και το ανθρώπινο δυναμικό.

Ισχυρίζομαι εν τέλει ότι οι χώροι της καθημερινής κανονικής διαβίωσης είναι πιο πλούσιοι σε προκλήσεις και ερεθίσματα, πιο κατάλληλοι για την εκμάθηση δεξιοτήτων, για την κοινωνικοποίηση των παιδιών, πιο ανοιχτοί στην ανάληψη πρωτοβουλιών, και στην ανάπτυξη της αυτονομίας, της υπευθυνότητας, και φυσικά της αυτογνωσίας και της αυτοπεποίθησης. Αυτή είναι και η παιδαγωγική λειτουργία του χώρου της αποσχολοποίησης.

Νέες προοπτικές, νέοι τόποι

Εντούτοις, και παρά τα πλεονεκτήματά τους, το ‘homeschooling’ και το ‘unschooling’, ίσως να μην είναι πρακτικά πολύ εφαρμόσιμες λύσεις, σε ευρεία κλίμακα, όπως άλλωστε δεν είναι και στις χώρες όπου είναι ήδη νόμιμες. Βέβαια η ύπαρξη μιας τέτοιας επιλογής θα εναρμόνιζε την ελληνική νομοθεσία με τις αντίστοιχες στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ και με την υποχρέωσή μας ως κράτος για το σεβασμό των δικαιωμάτων του παιδιού, κάτι που απαιτούν πολλοί γονείς ήδη στην Ελλάδα. Ωστόσο, ακόμη και αν υπήρχε στην Ελλάδα η δυνατότητα να μην παρακολουθήσει ένα παιδί το σχολείο, και να έχει μια πολύ πιο ελεύθερη διαδικασία μόρφωσης, πόσοι γονείς θα είχαν τη δυνατότητα, τη διάθεση ή τον χρόνο να το κάνουν αυτό; Πιθανότατα δεν θα ήταν και η καταλληλότερη λύση για τις περισσότερες οικογένειες. Θεωρώ λοιπόν ότι η μεγαλύτερη χρησιμότητα της πρακτικής του ‘homeschooling’ και του ‘unschooling’ είναι να διευρύνει τα όρια του εφικτού, να ανοίξει νέους ορίζοντες στο πώς σκεφτόμαστε για την παιδεία, τη μόρφωση, τη συνεργασία, την αυτονομία. Μπορεί να εμπλουτίσει τα εργαλεία της καθολικής εκπαίδευσης, από αλλαγές στο περιεχόμενο της διδακτέας ύλης, τα ωράρια, τις σχέσεις μεταξύ εκπαιδευτικών, παιδιών και γονιών, μέχρι τον τρόπο που χρησιμοποιούμε τον χώρο στο σχολείο και σε άλλα ιδρύματα ή στους δημόσιους χώρους της πόλης, και στη φύση. Θα αποτελούσε έναν οδηγό για την ενσωμάτωση της γνώσης των κινδύνων της ελευθερίας, την αίσθηση της ευθύνης, και την ενίσχυση τις πρωτοβουλίας. Τέτοιες εναλλακτικές ή και περιθωριακές εκπαιδευτικές μέθοδοι θα μπορούσαν να αποτελέσουν πρότυπο για τη βελτίωση των συνθηκών στο υπάρχον σχολικό σύστημα.

Πιστεύω ότι αυτό έχει αρχίσει να συμβαίνει ήδη, παρά τις δυσκολίες που συναντά, σε σχολεία όπως του Φουρφουρά στην Κρήτη και σε κινήσεις για την εφαρμογή της παιδαγωγικής Φρενέ, αλλά και σε μικρότερες ομάδες γονέων σε πολλά μέρη (Τα Μπισκούνια 2014), και φυσικά στα πανεπιστήμια· γενικά σε ομάδες οι οποίες επιχειρούν να επαναπροσδιορίσουν το περιεχόμενο και τη λειτουργία της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ίσως η σημερινή συγκυρία να είναι κατάλληλη για πραγματικές μεταρρυθμίσεις στην παιδεία!

Επιπλέον, κι εξίσου σημαντικό, η έννοια της ‘αποσχολοποίησης/αποϊδρυματοποίησης’ (‘deschooling society’, όπως την ανέπτυξε ο Ιβάν Ίλλιτς) μπορεί να προσφέρει ένα όραμα για την εκπαίδευση αλλά και για την κοινωνία γενικότερα, όχι μόνο για τους εκπαιδευτικούς ή τους υπεύθυνους για την πολιτική της παιδείας, αλλά και για γονείς, μαθητές και μαθήτριες, κοινωνικούς

επιστήμονες και όσους ασχολούνται με τον χώρο, όπως και ένα ευρύτερο κοινό που ενδιαφέρεται για κοινωνικές αλλαγές προς την κατεύθυνση της χειραφέτησης και της αυτονομίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

fourfourasweb (2017). Το σχολείο της φύσης και των χρωμάτων. Δημοτικό Σχολείο και Νηπιαγωγείο Φουρφουρά. Διαθέσιμο στο:

<https://fourfourasweb.wordpress.com/%CF%84%CE%B1-%CF%87%CF%89%CF%81%CE%B9%CE%AC-%CE%BC%CE%B1%CF%82/>
(Ανακτήθηκε: 3/5/2017).

vrahokipos.net (2013). Illich: Γιατί πρέπει να καταργήσουμε τα σχολεία. Διαθέσιμο στο:<http://tvxs.gr/news/paideia/illich-giati-prepei-na-katargisoyme-ta-sxoleia>.
(Ανακτήθηκε: 6/4/2017).

Γερμανός, Δ. (2010). Παιδαγωγικός ανασχεδιασμός του σχολικού χώρου: Μια προσέγγιση της αναβάθμισης του εκπαιδευτικού περιβάλλοντος μέσα από την αλλαγή της σχέσης του παιδιού με το χώρο. Στο Δ. Γερμανός, Μ. Κανατσούλη (επιμ.) (2010), ΤΕΠΑΕ 09, *Πρακτικά επιστημονικών εκδηλώσεων του ΤΕΠΑΕ ΑΠΘ*, 2007-09, σ. 21-54. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/University Studio Press.

Γερμανός, Δ. (2017). *Μελέτες & εφαρμογές: Πολυδύναμες αίθουσες διδασκαλίας*. Διαθέσιμο στο: <https://www.architectureforchildren.net/blank-c1qht>. (Ανακτήθηκε: 30/5/2017).

Ίλλιτς, Ι. (1976). *Κοινωνία χωρίς σχολεία*. Αθήνα: Βέργος.

Λάχλου, Σ. (2015). Αρχές και τεχνικές Φρενέ: ΙΙΙ. «Φυσική» μέθοδος μάθησης. Πειραματικός ψηλαφισμός. Διαθέσιμο στο:

<https://skasiarxeio.wordpress.com/%ce%b1%cf%81%cf%87%ce%b5%cf%83%ce%ba%ce%b1%ce%b9%cf%84%ce%b5%cf%87%ce%bd%ce%b9%ce%ba%ce%b5%cf%83-%cf%86%cf%81%ce%b5%ce%bd%ce%b5/>. (Ανακτήθηκε: 25/6/2017).

Μοντεσσόρι, Μ. (1990). *Παιδαγωγικό μανιφέστο*. Αθήνα: Γλάρος.

Νηλ, Α. Σ. (1989). *Σάμερχιλ. Το ελεύθερο σχολείο*. Μτφρ. Σ. Τσάμης. Αθήνα: Καστανιώτης.

Παιδαγωγική ομάδα «Σκασιαρχείο» (2014). Πειραματικοί ψηλαφισμοί για ένα σχολείο της κοινότητας - Ποιοι είμαστε. Διαθέσιμο στο:

<https://skasiarxeio.wordpress.com/about/>. (Ανακτήθηκε: 6/4/2017).

Παιδικό στέκι «Το Σπόρι» (2016). Μήνυμα από συνέλευση «Ελεύθερα Σχολεία». Να δώσουμε τέλος στην ομηρεία της παιδικής ηλικίας. Διαθέσιμο στο:

<https://paidikostekitospori.wordpress.com/>. (Ανακτήθηκε: 5/7/2016).

Πιλοτικό πρόγραμμα «Συνεργατικά Σχολεία» (2017). Διαθέσιμο στο:

<http://pilotikofreinet.weebly.com/>. (Ανακτήθηκε: 6/4/2017).

Συμβολή στην κριτική του σύγχρονου σχολείου μέσα από το φως των απόψεων του Ivan Illich (Αχρονολόγητο). Διαθέσιμο στο:

<http://vrahokipos.net/old/against/education/bob.htm>. (Ανακτήθηκε: 16/3/2017).

Συνέλευση του Αλλιιώτικου Σχολείου «το Μικρό Δέντρο» (2015). Ενημερωτικός ιστότοπος της Συνέλευσης του Αλλιιώτικου Σχολείου. Διαθέσιμο στο:

<http://alliotikosxoleio.espinblogs.net/>. (Ανακτήθηκε: 5/11/2015).

Σχολεία της φύσης και των χρωμάτων (2017). Διαθέσιμο στο: <http://www.schoolsofnatureandcolors.org/untitled-c1etw>. (Ανακτήθηκε: 5/4/2017).
Τα Μπισκούνια (2014). Αυτοοργανωμένη παιδαγωγική κοινότητα. Διαθέσιμο στο: <http://biskounia.blogspot.gr/>. (Ανακτήθηκε: 20/10/2015).
Χρονάκη, Μ. (2016). *Οι τόποι της γέννας: ιατρικοποίηση, τελετουργία και συγκρότηση της μητρικής υποκειμενικότητας*. Αθήνα: futura.

Ξενόγλωσση

Bumgarner, M. (1981). A Conversation with John Holt. Στο *Mothering* 19. Διαθέσιμο στο: http://www.naturalchild.org/guest/marlene_bumgarner.html. (Ανακτήθηκε: 25/11/2016).
Carter, N. (2009). *Unschooling: Education Outside the Box*. Διαθέσιμο στο: <https://creation.com/images/pdfs/home-school-corner/encouragement/6603unschooling-education.pdf>. (Ανακτήθηκε: 14/1/2017).
Deleuze, G. (1995). Postscript on the Societies of Control. Στο G. Deleuze (1995), *Negotiations 1972-1990*, σ. 177. New York: Columbia University Press.
Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge*. Νέα Υόρκη: Pantheon Books.
Free Homeschool Curriculum (2017). Διαθέσιμο στο: http://a2zhomeschooling.com/materials/curriculum_shop/free_curriculum/free_homeschool_curriculum/. (Ανακτήθηκε: 10/4/2017).
Gray, P., και Riley, G. (2013). The challenges and benefits of unschooling according to 232 families who have chosen that route. Στο *Journal of Unschooling and Alternative Learning* 7: 1-27.
Gray, P., και Riley, G. (2015). Grown unschoolers' evaluations of their unschooling experiences: Report I on a survey of 75 unschooled adults. Στο *Other Education: The Journal of Educational Alternatives* 4(2): 8-32.
Holt, J. (1981). *Teach Your Own: A Hopeful Path for Education*. New York: Delacorte Press.
Holt, J. (με μεταγενέστερες προσθήκες από τον Patrick Farenga) (2013). Common Questions and Answers about Homeschooling, How are children going to learn what they need to know?. Διαθέσιμο στο: <https://www.johnholtgws.com/frequently-asked-questions-abo>. (Ανακτήθηκε: 6/4/2017).
Home education (2017). Διαθέσιμο στο: <https://www.gov.uk/home-education>. (Ανακτήθηκε: 7/3/2017).
Jordan, B. (1997). Authoritative knowledge and its construction. Στο R. E. Davis-Floyd, και C. F. Sargent (επιμ.) (1997), *Childbirth and Authoritative Knowledge*, σ. 55-79. Λος Άντζελες και Μπέρκλεϋ: University of California Press.
Parkes, A. (2016). Rise of the home 'unschoolers' – where children learn only what they want to. Στο *The Guardian*. Διαθέσιμο στο: <https://www.theguardian.com/education/2016/oct/11/unschool-children-monitor-home-schooling-education>. (Ανακτήθηκε: 17/4/2017).
Prosecutor's Office, Greek Justice Functionaries: We invite you to stop persecution of this mother (2015) Διαθέσιμο στο: https://secure.avaaz.org/en/petition/Prosecutors_Office_Greek_Justice_Functionaries_We_invite_you_to_stop_persecution_of_this_mother_1/?nhJzOeb. (Ανακτήθηκε: 13/3/2017).
Rudolf Steiner Web (2015). Rudolf Steiner and Waldorf Education. Διαθέσιμο στο: <https://www.rudolfsteinerweb.com/>. (Ανακτήθηκε: 6/2/2017).

Steiner, R. (1965). *The education of the child, in the light of anthroposophy*. Worcester: Billing & Sons.

Urban, A. (2011). Public Schooled, Homeschooled or Unschooled: Who Makes the Grade? Διαθέσιμο στο: <http://www.care2.com/causes/public-schooled-homeschooled-or-unschooled-who-gets-the-grade.html>. (Ανακτήθηκε: 12/1/2017).

Πηγές Εικόνων

Εικόνα 1: Ποια ΔΩΡΕΑΝ παιδεία; (2017). Διαθέσιμο στο: <http://www.star.gr/ellada/367877/poia-dwrean-paideia-oi-goneis-ksefragkiasthkan-plhrwnontas-3-8-dis-eyrw-gia-frontisthtia-biblia-kai-idiaitera>. (Ανακτήθηκε: 22/6/2017).

Εικόνα 2: Πανάκριβα σχολικά κτήρια σε χέρια ιδιωτών, που έχουν λόγο στην ίδια τη λειτουργία των σχολείων (2017). Διαθέσιμο στο: <http://ergasianet.gr/2017/04/01/%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CE%BA%CF%81%CE%B9%CE%B2%CE%B1%CF%83%CF%87%CE%BF%CE%BB%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%BA%CF%84%CE%AE%CF%81%CE%B9%CE%B1-%CF%83%CE%B5%CF%87%CE%AD%CF%81%CE%B9%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B9/>. (Ανακτήθηκε: 10/5/2017).

Εικόνα 3: Education in Sweden (2016). Διαθέσιμο στο: <https://sweden.se/society/education-in-sweden/>. (Ανακτήθηκε: 21/6/2016)

Εικόνα 4: Γερμανός, Δ. (2017). Μελέτες & εφαρμογές: Πολυδύναμες αίθουσες διδασκαλίας. Διαθέσιμο στο: <https://www.architectureforchildren.net/blank-clqht>. (Ανακτήθηκε: 25/3/2017).

Εικόνα 5: A.S Neill's Summerhill School (2016). A co-educational boarding school in Suffolk, England - The original alternative 'free' school. Διαθέσιμο στο: <http://www.summerhillschool.co.uk/>. (Ανακτήθηκε: 30/9/2016).

Εικόνα 6: Human Library (1016). A Worldwide Movement For Social Change. Διαθέσιμο στο: <http://humanlibrary.org/>. (Ανακτήθηκε: 20/6/2017).